

ROBERT GARLAND

Η ΑΘΗΝΑ ΣΤΙΣ ΦΛΟΓΕΣ

Η ΠΕΡΣΙΚΗ ΕΙΣΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΕΚΚΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ:
ATHENS BURNING. THE PERSIAN INVASION OF GREECE
AND THE EVACUATION OF ATTICA
Από τις Εκδόσεις Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2017
ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Η Αθήνα στις φλόγες.**
Η περσική εισβολή στην Ελλάδα και η εκκένωση της Αττικής
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Robert Garland
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Χρήστος Καψάλης
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Γιώργος Τσίρης
ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Mary Belibasakis
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ραλλού Ρουχωτά

© Johns Hopkins University Press, 2017
All rights reserved. Published by arrangement with John Hopkins
University Press, Baltimore, Maryland
© Εικόνας εξωφύλλου: Ερυθρόμορφη κύλικα αττικού εργαστηρίου,
των κλασικών χρόνων (πηλός). Εικονίζεται σκηνή από τη μονομαχία
Αθηναίου οπλίτη, που φέρει ασπίδα με παράσταση πήγασου,
με γενειοφόρο Πέρση, που πέφτει στο έδαφος. Αποδίδεται
στον Ζωγράφο του Τριπτολέμου (άκμασε γύρω στο 460 π.Χ.).
Εθνικό Μουσείο της Σκωτίας / Bridgeman Images.
© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 2018

Πρώτη έκδοση: Απρίλιος 2018

Έντυπη έκδοση ISBN 978-618-01-2566-5
Ηλεκτρονική έκδοση ISBN 978-618-01-2567-2

*Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο
αποκλειστικά και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτιού.*

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδειάς του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευσή του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.

Έδρα: Τατοίου 121, 144 52 Μεταμόρφωση
Βιβλιοπωλείο: Εμμ. Μπενάκη 13-15, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 2102804800 • fax: 2102819550 • e-mail: info@psychogios.gr
www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

PSICHOGIOS PUBLICATIONS S.A.

Head Office: 121, Tatoiu Str., 144 52 Metamorfossi, Greece
Bookstore: 13-15, Emm. Benaki Str., 106 78 Athens, Greece
Tel.: 2102804800 • fax: 2102819550 • e-mail: info@psychogios.gr
www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

ROBERT GARLAND

Η ΑΘΗΝΑ
ΣΤΙΣ
ΦΛΟΓΕΣ

Η ΠΕΡΣΙΚΗ ΕΙΣΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΕΚΚΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Μετάφραση: Χρήστος Καψάλης

Για τον Richard και την Danielle με αγάπη

*Το ίδιο κύμα σαρώνει τον κόσμο όλο, το ίδιο κύμα
απ' τον καιρό της Τροίας
τον πέλεκυ κραδαίνει ως τις μέρες μας.*

Σεν-Ζον Περγς

*Ελπίζω να μη λησμονήσουν τους δύσμοιρους
που πέθαναν εδώ.*

Σκαπανέας Χάρι Μπίλιντζ,
κατά την 70ή επέτειο της Απόβασης στη Νορμανδία
(6 Ιουνίου 2014)

Περιεχόμενα

Εικόνες.....	13
Χρονολόγιο.....	15
Πρόλογος.....	19
1. Οι απαρχές.....	23
2. Η εκκένωση.....	67
3. Η πρώτη πυρπόληση.....	111
4. Η δεύτερη πυρπόληση.....	149
5. Η μεταπολεμική περίοδος.....	177
Επίλογος.....	207
Σημείωση για τις πηγές.....	213
Σημειώσεις.....	223
Προτεινόμενη Βιβλιογραφία.....	255
Ευρετήριο.....	263
Ευχαριστίες.....	277

ΕΙΚΟΝΕΣ

Φωτογραφίες

Το Θεμιστόκλειο Τείχος	20
Η θέα από τους Δελφούς προς τον νότο και την Πελοπόννησο	68
Εναέρια άποψη της Ακρόπολης.....	77
Ο Άρειος Πάγος.....	117
Χαλάσματα από την καταστροφή της Ακρόπολης από τους Πέρσες.....	122
Ο Απόλλων παρακολουθεί τη μάχη μεταξύ Λαπίθων και Κενταύρων (δυτικό αέτωμα στην Ολυμπία).....	186
Ασημένιο τετράδραχμο από την Αθήνα (δεύτερο μισό του 5ου αιώνα)	189
Η Ακρόπολη υπό ναζιστική κατοχή (Απρίλιος 1941).....	210

Χάρτες

Η Περσική Αυτοκρατορία	24
Αττική και περίχωρα	32
Η Ιωνική Επανάσταση	37
Η Βασιλική Οδός	57
Η Ελλάδα και το Αιγαίο	61
Η Σαλαμίνα και τα Στενά	138

Χρονολόγιο

490

Χειμώνας

Στον απόηχο της ήττας των Περσών στον Μαραθώνα, ο Δαρείος Α΄ διατάσσει την έναρξη προετοιμασιών για νέα εκστρατεία.

486

Σεπτέμβριος/Οκτώβριος

Άνοδος του Ξέρξη Α΄ στον θρόνο μετά τον θάνατο του Δαρείου.

484

Έως το τέλος του έτους

Ο Ξέρξης καταπνίγει επαναστάσεις σε Αίγυπτο και Βαβυλώνα.

483

Καλοκαίρι

Κατόπιν εισήγησης του Θεμιστοκλή, οι Αθηναίοι διαθέτουν άργυρο προερχόμενο από τα ορυχεία του Λαυρίου για τη ναυπήγηση διακοσίων τριήρων. Ο Ξέρξης ξεκινά προετοιμασίες για εισβολή στην Ελλάδα· οι μηχανικοί του επιχειρούν τη διάνοιξη διώρυγας κατά μήκος του λαμού της χερσονήσου του Άθω.

481

Απρίλιος/Μάιος

Ο Ξέρξης εκστρατεύει από τα Σούσα.

Σεπτέμβριος/Οκτώβριος

Ο Ξέρξης φτάνει στις Σάρδεις. Στέλνει πρεσβεία στην Ελλάδα, απαιτώντας υποταγή. Τουλάχιστον τριάντα μία ελληνικές πόλεις-κράτη συναντώνται στη Σπάρτη και συγκροτούν συμμαχία προκειμένου να αποκρούσουν τους Πέρσες. Οι Αθηναίοι προσφεύγουν στο Μαντείο των Δελφών. Ψηφίζουν υπέρ της εγκατάλειψης της Αττικής προκειμένου να αντισταθούν στους Πέρσες στη θάλασσα.

Οκτώβριος/Νοέμβριος

Ψήφισμα του Θεμιστοκλή, συντεταγμένη εκκένωση της Αθήνας.

480

Απρίλιος

Ο Ξέρξης εκστρατεύει από τις Σάρδεις, επικεφαλής του στρατού του.

Μάιος

Ο Ξέρξης διασχίζει τον Ελλήσποντο. Οι Έλληνες κινούνται βόρεια, στην Κοιλιάδα των Τεμπών, όμως λίγο αργότερα αποσύρονται στον Ισθμό της Κορίνθου.

Αρχές καλοκαιριού

Ο αθηναϊκός στόλος, αποτελούμενος από διακόσιες τριήρεις, είναι έτοιμος.

Τέλη Αυγούστου

Διεξάγεται η Μάχη των Θερμοπυλών και η Ναυμαχία του Αρτεμισίου.

Τέλη Αυγούστου/
αρχές Σεπτεμβρίου

Οι Αθηναίοι προχωρούν σε επείγουσα εκκένωση της Αττικής.

Αρχές Σεπτεμβρίου	Η προφυλακή των Περσών εισέρχεται στην Αττική.
Μέσα με τέλη Σεπτεμβρίου	Ο περσικός στρατός εισέρχεται στην Αθήνα. Ο περσικός στόλος αγκυροβολεί στο Φάληρο. Λίγο μετά, η Ακρόπολη πέφτει. Ο Ξέρξης πυρπολεί την Αθήνα. Ο στρατός των Πελοποννησίων φτάνει στον Ισθμό της Κορίνθου. Ξεκινούν έργα ανέγερσης τείχους κατά μήκος του Ισθμού. Διεξάγεται η Ναυμαχία της Σαλαμίνας.
Αρχές Οκτωβρίου	Το περσικό ναυτικό αποπλέει από το Φάληρο και ξεκινά το ταξίδι της επιστροφής στον Ελλήσποντο. Ο στόλος των Αθηναίων τούς καταδιώκει. Μία ή δύο ημέρες αργότερα, ο Ξέρξης ξεκινά την πορεία επιστροφής στην Περσία. Λίγο μετά, οι Αθηναίοι πρόσφυγες αρχίζουν να επιστρέφουν από τη Σαλαμίνα.
479 Φεβρουάριος	Ο Θεμιστοκλής αποτυγχάνει να εκλεγεί μεταξύ των στρατηγών για το διάστημα Ιούλιος 479-Ιούνιος 478.
Μάρτιος/Απρίλιος	Ο Μαρδόνιος στέλνει τον Αλέξανδρο της Μακεδονίας στη Σαλαμίνα, προκειμένου να προτείνει στους Αθηναίους όρους για τη σύναψη ειρήνης.
Μάιος	Οι Αθηναίοι προχωρούν σε δεύτερη εκκένωση της Αττικής.

Τέλη Ιουνίου	Ο Μαρδόνιος εισβάλλει στην Αττική. Στέλνει έναν Έλληνα, τον Μουρυχίδα, απέναντι, στη Σαλαμίνα, μεταφέροντας πρόταση ειρήνης. Όταν οι Αθηναίοι απορρίπτουν τους προτεινόμενους όρους, ο Μαρδόνιος πυρπολεί την πόλη.
Ιούλιος	Ο Μαρδόνιος εγκαταλείπει την Αττική.
Αύγουστος	Διεξάγεται η Μάχη των Πλαταιών.

Πρόλογος

Αν περπατήσετε στην Πλατεία Συντάγματος, εκεί όπου βρίσκεται το κτίριο της Βουλής των Ελλήνων, και κατηφορίσετε την Οδό Ερμού, καθώς ο δρόμος εκτείνεται μέσα από τη βιομηχανική ζώνη της δυτικής πλευράς της Αθήνας, θα καταλήξετε κάποια στιγμή στο κεντρικό νεκροταφείο της αρχαίας πόλης. Ο Κεραμεικός, η Συνοικία των Κεραμείων, όπως ονομάζεται, εκτείνεται λίγο έξω από τα περιμετρικά τείχη, τα οποία στο σημείο αυτό τέμνονται από δύο μεγάλες πύλες. Οι σύγχρονοι ιστορικοί αναφέρονται στην οχύρωση αυτή ως «Θεμιστόκλειο Τείχος», αναγνωρίζοντας έτσι τον ρόλο του πολιτικού και στρατηγού Θεμιστοκλή, ο οποίος παρότρυνε τους Αθηναίους να το οικοδομήσουν επειγόντως μετά την ήττα των Περσών στη Μάχη των Πλαταιών, τον Αύγουστο του 479. Αυτό συνέβη μετά την επιστροφή του άμαχου πληθυσμού, καθώς οι πολίτες είχαν απομακρυνθεί από την πόλη, ενόψει της άφιξης του στρατού των Περσών, υπό την ηγεσία του βασιλιά Ξέρξη.¹

Το τείχος οικοδομήθηκε κατά κύριο λόγο αξιοποιώντας τα χαλάσματα που προέκυψαν από τη διπλή πυρπόληση των Αθηνών, το 480 και, ξανά, το 479. Από το σημείο όπου φαίνεται το τείχος, δίπλα στις δύο πύλες, μπορεί κανείς μέχρι σήμερα να διακρίνει πολλά τμήματα ταφικών στηλών, τα οποία χρησιμοποίησαν οι Αθηναίοι για την ανέγερση του τείχους. Αυτή η ανακύκλωση υψηλής ποιότητας γλυπτών καταδεικνύει την αυστηρή, δίχως ίχνος

Το Θεμιστόκλειο Τείχος

συναισθηματισμού, πολιτική την οποία ακολούθησαν οι Αθηναίοι στο τέλος ενός πολέμου κατά τον οποίο η πόλη τους είχε πυρποληθεί, όχι μία, αλλά δύο φορές μέσα σε διάστημα ενός έτους. Η αποφασιστικότητά τους να διαφυλάξουν την ελευθερία τους με κάθε κόστος προηγείται κάθε άλλης σκέψης, και, για τον λόγο αυτό, στο έργο μετείχαν όλοι – άντρες, γυναίκες, αλλά και παιδιά. Θεωρώ ότι πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα συλλογικά οικοδομικά έργα στην Ιστορία, και, από τη στιγμή που ολοκληρώθηκε, έθεσε την Αθήνα αμετάκλητα στο μονοπάτι της πλήρους δημοκρατίας.

Το βιβλίο αυτό εμπνέεται από τα βάσανα εκείνων των δεκάδων χιλιάδων Αθηναίων προσφύγων οι οποίοι επέλεξαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, τους τάφους των προγόνων τους και τα ιερά τους, δίχως την παραμικρή βεβαιότητα ότι θα κατόρθωναν κάποτε να επιστρέψουν. Ήταν μια μοίρα την οποία βίωσαν έκτοτε εκατομμύρια άνθρωποι στην πορεία της Ιστορίας. Τα γυναικόπαιδα στάλθηκαν σε διαφορετική ασφαλή τοποθεσία από ό,τι οι ηλικιωμένοι, ενώ οι άντρες που βρίσκονταν σε στρατεύσιμη ηλικία ναυτολογήθηκαν.

Υπάρχει πλήθος βιβλίων σχετικά με τους Περσικούς Πολέμους, όμως δε θέλω να εστιάσω στις πολεμικές συγκρούσεις. Αντίθετα, αυτό που με ενδιαφέρει είναι η μοίρα των αμάχων στη διάρκεια των τριών ή τεσσάρων μηνών που προηγήθηκαν από την άφιξη των Περσών, καθώς και των δέκα μηνών που ακολούθησαν μετά την αποχώρησή τους –κατά την περίοδο μεταξύ Ιουνίου 480 και Αυγούστου 479, για να ακριβολογούμε–, όταν ο πληθυσμός της πόλης στράφηκε, αρχικά, στην επαρχία και, ύστερα, στη θάλασσα, αναζητώντας καταφύγιο εκτός των τειχών.

Η απόφαση των Αθηναίων να μετατραπούν σε πρόσφυγες, αντί να υπερασπιστούν την πόλη τους, εγείρει πλήθος ερωτημάτων επιμελητικής φύσεως. Πώς οργανώθηκε η εκκένωση; Τι είδους υποστήριξη υπήρχε σε διάφορους σταθμούς κατά μήκος της διαδρομής; Με ποιον τρόπο απομακρύνθηκαν οι πρόσφυγες από την Αττική; Τι απέγιναν οι σκλάβοι; Το συναίσθημα, στοιχείο εν πολλοίς απαγορευμένο για τους αρχαίους ιστορικούς, υποβόσκει αδιάκοπα – ο φόβος ενόψει της εισβολής του Ξέρξη, η αγωνία που άγγιξε τα όρια του πανικού πριν από την άφιξή του, η τεταμένη αναμονή παραμονές της Ναυμαχίας της Σαλαμίνας, η ανακούφιση από το αποτέλεσμα της ναυμαχίας και το πώς αυτή μετριάστηκε από την τραυματική εμπειρία της επιστροφής, οπότε οι πρόσφυγες διαπίστωσαν ότι τάφοι, ναοί και εστίες είχαν μετατραπεί σε σωρούς ερειπίων, η οργή, ανάμεικτη με το συναίσθημα της ανημπόριας, καθώς αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν εκ νέου την πόλη σε διάστημα μικρότερο του ενός έτους μετά την πρώτη φορά, και η δυστυχία όταν, με την επιστροφή τους, διαπίστωσαν πως ό,τι είχαν καταφέρει να αποκαταστήσουν είχε και πάλι καεί και καταστραφεί.

Η οπτική της στρατιάς του Ξέρξη είναι επίσης σημαντική, παρότι δεν υπάρχει σε κανένα σωζόμενο περσικό κείμενο η παραμικρή αναφορά στην εισβολή. Άλλωστε, κάθε πόλεμος αποτελεί, κατά μία έννοια, μια διαφωνία μεταξύ δύο ή περισσότερων πολιτισμών. Κι είναι πάντοτε εξόχως σημαντικό να θέτει κανείς συναφή –και ασεβή– ερωτήματα, ακόμα κι όταν δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία. Ποια ήταν η πρόθεση του Ξέρξη όταν πήρε την απόφαση να εισβάλει στην Ελλάδα; Τι γνώριζε για την Αθήνα και

τον λαό της; Τι γνώριζαν οι στρατιώτες και οι ναύτες του για τη χώρα στην οποία επιχειρούσαν να εισβάλουν; Κι όταν ο Ξέρξης αποσύρθηκε από την Ελλάδα με το μεγαλύτερο μέρος της στρατιάς του, έχοντας υποστεί συντριπτική ήττα στη Σαλαμίνα, ποια ήταν τα συναισθήματα των αποκαρδιωμένων πολεμιστών του; Κλείνω το βιβλίο με ένα κεφάλαιο που αφιερώνεται στον απόηχο της εισβολής, όταν οι Αθηναίοι βάλθηκαν να αναδυθούν από τα ερείπια και επιχειρήσαν να σχηματίσουν μια ερμηνεία των λόγων της επιβίωσής τους.

Πολλοί αρχαίοι ιστορικοί θεωρούν τους Περσικούς Πολέμους ως μια «σύγκρουση πολιτισμών», όπου η πλευρά που είχε το δίκιο, δηλαδή «εμείς», επικράτησε, με αποτέλεσμα ο Δυτικός πολιτισμός να επιβιώσει και να ανθήσει. Δύσκολα θα μπορούσε να διαφωνήσει κανείς ότι ο Δυτικός πολιτισμός γενικά, και ο Ελληνικός πολιτισμός ειδικά, ωφελήθηκαν τα μέγιστα από την ήττα των Περσών. Σε κάθε περίπτωση, όμως, είναι απαραίτητο να μην επιτρέψουμε στο συναίσθημα να θολώσει τη ματιά μας. Οι Έλληνες πολεμούσαν για την επιβίωσή τους, όχι για κάποιο ανώτερο ιδανικό. Η πλειοψηφία των αποφάσεών τους καθοριζόταν από τα στενά, προσωπικά τους συμφέροντα. Τόσο αυτοί, όσο και οι Πέρσες, χρεώθηκαν φρικτά βάρβαρα πράξεις. Τέλος, πολλές ελληνικές κοινότητες δεν πολέμησαν απέναντι στους Πέρσες, ενώ πολλές ακόμα αισθάνθηκαν την ανάγκη να συνταχθούν με την πλευρά των Περσών. Εξίσου σημαντικό είναι να μην πέσουμε θύματα της στερεοτυπικής θεώρησης του Πέρση βασιλιά ως ενός βάνανου και αιμοδιψούς τυράννου – μιας θεώρησης η οποία προκύπτει τόσο από τις σύγχρονες ερμηνείες των πηγών, όσο και από την ιστορική ελληνική παράδοση.

Οι απαρχές

Οι Αθηναίοι και οι άλλοι

Την εποχή της εισβολής του βασιλιά Ξέρξη στην Ελλάδα, το 480 π.Κ.Ε.,* η Περσική Αυτοκρατορία –γνωστή επίσης και ως Αυτοκρατορία των Αχαιμενιδών, από τον Αχαιμένη, τον θρυλικό ιδρυτή της αυτοκρατορικής δυναστείας– κάλυπτε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή, από το Πακιστάν, στην ανατολή, μέχρι την Αίγυπτο, στον νότο, και από τη Μακεδονία, στη δύση, μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα και την οροσειρά του Καυκάσου, στον βορρά. Ή, για να το θέσουμε λίγο διαφορετικά, συμπεριελάμβανε ολόκληρα τα σημερινά Ιράν, Ιράκ, Κουβέιτ, Τουρκία, Αφγανιστάν, Ισραήλ, Παλαιστίνη, Ιορδανία, Αρμενία, Αζερμπαϊτζάν και Γεωργία, καθώς και τμήματα της Αιγύπτου, της Λιβύης, της Βουλγαρίας, της Ρουμανίας, της Ρωσίας, της Ουκρανίας και της Ελλάδας.

Αυτό που καθιστά ακόμα εκπληκτικότερο το επίτευγμα αυτό εί-

---

* BCE στο πρωτότυπο (Before Common Era): προ Κοινής Εποχής (π.Κ.Ε). Εναλλακτική ουδετεροθήρησκη αναφορά. Ο όρος «Κοινή Εποχή» (Κ.Ε.) αφορά την περίοδο που ξεκινά από το έτος 1 και εντεύθεν. (Σ.τ.Μ.)

Η Περσική Αυτοκρατορία

ναι ότι η εντυπωσιακή άνοδος της Περσίας συντελέστηκε σε διάστημα μετά βίας μισού αιώνα, κυρίως υπό την ηγεσία του Κύρου Β΄, γνωστού επίσης ως Κύρου του Μεγάλου (559-530). Ο Κύρος, βασιλιάς του Ανσάν, μιας περιοχής στο νοτιοδυτικό Ιράν που περιλαμβάνει το σημερινό Σιράζ, κατέκτησε αρχικά τους Μήδους, εν συνεχεία τους Λυδούς και τους Έλληνες της Ασίας, και στη συνέχεια τους Νεοβαβυλώνιους. Οι Πέρσες αρχικά ήταν νομάδες βοσκοί, και πιστεύεται πως έφτασαν από την κεντρική Ασία και εγκαταστάθηκαν στη σύγχρονη ιρανική επαρχία του Φαρς (γνωστή στα αρχαία περσικά ως Πάρσα, εξ ου και η λέξη «Περσία»), όπου συγχωνεύθηκαν με τους ντόπιους, γνωστούς ως Ελαμίτες. Επί αιώνες επισκιάζονταν, αρχικά από τους Νεοασύριους και εν συνεχεία από τους Νεοβαβυλώνιους. Φτάνοντας στην εποχή των Περσικών Πολέμων, ήταν «ιδιαίτερα προηγμένοι, κληρονόμοι και καινοτόμοι πολιτισμών που προηγούνταν κατά αιώνες των Ελλήνων».¹

Η αυτοκρατορία τους αρχικά διαιρέθηκε σε είκοσι επαρχίες, γνωστές ως σατραπείες, οι οποίες αργότερα αυξήθηκαν στις είκοσι τρεις από τον βασιλιά Δαρείο Α΄ (522-486). Κάθε επαρχία διοικούνταν από έναν σατράπη (κυριολεκτικά «προστάτη του βασιλείου») ή αντιβασιλέα, ο οποίος συγκέντρωνε τους φόρους και είχε τον ρόλο του τελικού κριτή στο πλαίσιο του δικαστικού συ-

στήματος. Στα εδάφη της ζούσε πλήθος διαφορετικών λαών, γεγονός το οποίο την κατέστησε την πρώτη πραγματικά πολυεθνική, πολύγλωσση αυτοκρατορία. Κάλυπτε έκταση περίπου 2.600.000 τετραγωνικών χιλιομέτρων, αν και ορισμένοι μελετητές εκτιμούν ότι ήταν σημαντικά μεγαλύτερη. Το μέγεθος του πληθυσμού της είναι αδύνατο να εκτιμηθεί. Κατ' ελάχιστον κυμαινόταν στα 17 εκατομμύρια, ενώ δεν αποκλείεται να άγγιζε τα 30 με 35 εκατομμύρια.² Αποτέλεσε τη μεγαλύτερη αυτοκρατορία που είχε γνωρίσει έως τότε ο πλανήτης, και έμελλε να παραμείνει η μεγαλύτερη μέχρι το 330 π.Κ.Ε., όταν και κατακτήθηκε από τον Μέγα Αλέξανδρο. Ο ισχυρισμός τον οποίο προβάλλει ο χορός στους Πέρσες του Αισχύλου, δηλαδή ότι η κυριαρχία της Περσίας στην Ασία «καταστράφηκε» ως αποτέλεσμα της ήττας του Ξέρξη, είναι παντελώς αβάσιμος. Οι Περσικοί Πόλεμοι επ' ουδενί δε μετρίασαν την επιρροή της Περσίας στον κόσμο – στοιχείο ουσιώδες, το οποίο πρέπει να έχουμε κατά νου για την όποια αξιολόγηση της σημασίας της νίκης των Ελλήνων.³ Ο Ρόμπερτ Γκρέιβς απέδωσε εύστοχα την κατάσταση στο ποίημά του με τίτλο «Η περσική εκδοχή», δηλαδή την εκδοχή των Περσών για τη Μάχη του Μαραθώνα και τη Ναυμαχία της Σαλαμίνας.

Οι Πέρσες, που την αλήθεια αγαπούν, δε στέκουν στον αιώνα στην ασήμαντη αιμιμαχία που δόθηκε κοντά στον Μαραθώνα. Όσο για την παράδοση που προωθεί των Ελλήνων το θεατρικό χέρι,

γύρω από την εκστρατεία που επιχειρήθηκε εκείνο το καλοκαίρι όχι σαν μια απλή αναγνωριστική ενέργεια [...]

Μα σαν εγχείρημα μεγαλεπήβολο που στέφθηκε με αποτυχία να κατακτήσουν την Ελλάδα – το περιβάλλουν με απαξία [...]

Παρά την ισχυρή αντίσταση και του καιρού τα καπρίτσια όλες οι φυλές συνεργάστηκαν θαυμάσια.

Οι Πέρσες δεν αποτελούσαν παρά ένα μικρό ποσοστό του συνολικού πληθυσμού. Σε αντίθεση με τους Ρωμαίους, δεν κατέβαλλαν την παραμικρή προσπάθεια να επιβάλουν τον δικό τους

τρόπο ζωής στους υπηκόους τους. Όπως εύστοχα έχει παρατηρήσει ο Γιοχάνες Χάουμπολντ, «συνήθως, στόχος τους ήταν να δημιουργήσουν έναν υβριδικό διάλογο ικανό να ανταποκριθεί τόσο στις αυτοκρατορικές, όσο και στις τοπικές, ανησυχίες». ⁴ Στον βαθμό που μπορούμε να κρίνουμε, η κυριαρχία τους ήταν σχετικά ήπια. Βαβυλώνιοι, Έλληνες, Αιγύπτιοι και άλλοι διαχειρίζονταν τις τοπικές τους υποθέσεις, ήταν ελεύθεροι να λατρεύουν τους δικούς τους θεούς, τηρούσαν τα δικά τους έθιμα και μιλούσαν τις δικές τους γλώσσες. Ο βασιλιάς εξέδιδε διατάγματα στα αραμαϊκά, την επίσημη γλώσσα της περσικής διπλωματίας, καθώς και στις τοπικές γλώσσες. Έτσι, ο συγγραφέας (ή οι συγγραφείς) του Βιβλίου της Εσθήρ στην Εβραϊκή Βίβλο μάς πληροφορεί ότι ο βασιλιάς Ασσουνήρης (όνομα το οποίο ταυτίζεται με το «Ξέρξης», και πιθανότατα πρόκειται για τον ίδιο Ξέρξη που ηγήθηκε της εισβολής εναντίον της Ελλάδας) έστειλε μήνυμα «σε κάθε επαρχία με τη δική της γραφή και σε κάθε λαό στη δική του γλώσσα». Επομένως, αν ανήκατε στους Εδωμίτες, τους Λυκίους ή τους Κάρες, βásiμα θα μπορούσε να ειπάσει κανείς ότι δε θα βρίσκατε την περσική επικυριαρχία ιδιαίτερα ενοχλητική, με την προϋπόθεση ότι δε θα επιχειρούσατε κάτι παράτολμο, όπως, λόγου χάρη, να επαναστατήσετε, αφού, σε μια τέτοια περίπτωση, η απάντηση των Περσών θα αποδεικνυόταν ανελέητη. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, οι ποινές ήταν πολύ συγκεκριμένες, και συμπεριελάμβαναν τον ανασκολοπισμό. Πάντως, δεν αποκλείεται, όπως παρατηρεί ο Τζον Μπόρντμαν, οι Πέρσες να εκδήλωναν «ενδεχομένως κάπως λιγότερη από την ανηλεή σκληρότητα που χαρακτήριζε πολλούς αρχαίους λαούς, συμπεριλαμβανομένων των Ελλήνων». ⁵

Στις υποχρεώσεις των υπηκόων περιλαμβανόταν και η στρατιωτική θητεία. Εκτός αυτού, κάθε σατραπεία όφειλε να καταβάλλει φόρους ανάλογα με το τι διέθετε. Έτσι, οι Βάκτριοι συνεισέφεραν σε χρυσό και καμήλες, οι Σάκες σε φορεσιές και άλογα, οι Σόγδιοι σε λαζουλίτη και καρνεόλιο, και ούτω καθεξής. Μεγάλο τμήμα της αυτοκρατορίας ήταν αστικοποιημένο, ενώ η Βαβυλώνα αποτελούσε κατά πάσα πιθανότητα τη μεγαλύτερη πόλη σε ολόκληρο τον κόσμο κατά την εποχή της εισβολής του Ξέρξη – μεγαλύτε-

ρη από κάθε άλλη πόλη της Μεσοποταμίας, καθώς και όλων των ελληνικών πόλεων στη δυτική Ανατολία. Πολλοί ευγενείς, όμως, κατοικούσαν σε μεγάλα κτήματα, τα οποία διέθεταν κήπους και πάρκα. Η λέξη «παράδεισος» που χρησιμοποιούμε μέχρι σήμερα προέρχεται από την αρχαιοπερσική λέξη *paridaida*, που σημαίνει «περίκλειστος χώρος, πάρκο». Οι ευγενείς ωφελούνταν τα μέγιστα από τα πλούτη που εξασφάλιζαν μέσω της φορολογίας.

Κεφαλή της αυτοκρατορίας ήταν ο βασιλιάς, ο οποίος ασκούσε απόλυτη εξουσία ζωής και θανάτου πάνω στους υπηκόους του. Αν δεχτούμε όσα αναφέρει ο Ηρόδοτος, ο βασιλιάς ασκούσε κυρίως την εξουσία του στον άμεσο περίγυρό του, συμπεριλαμβανομένων των στρατηγών του. Σπάνια τον συναντάμε να εκτελεί κοινούς θνητούς. Παρότι στο έργο του είχε τη συνδρομή συμβούλων, πολλοί εκ των οποίων ήταν συγγενείς του, ο ίδιος δε λογοδοτούσε πουθενά. Ο περσικός στρατός, όπως η αυτοκρατορία, λειτουργούσε με αντίστοιχα αυταρχικό τρόπο. Αυτό σημαίνει ότι οι σύμβουλοί του πρακτικά δεν ήταν παρά «ηχεία των πολιτικών του βασιλιά». ⁶ Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα συναντάμε στην περίπτωση όπου η Αρτεμισία, βασίλισσα της Αλικαρνασσού, παροτρύνει τον Ξέρξη να αποφύγει να ναυμαχήσει στη Σαλαμίνα. Οι υπόλοιποι στρατηγοί περιμένουν πως εκείνη θα τιμωρούνταν σκληρά για τον τρόπο με τον οποίο μίλησε. Παραδόξως, ο Ξέρξης, αν και τελικά επέλεξε να την αγνοήσει, φέρεται να ενθουσιάστηκε με την τοποθέτησή της.

Παρότι ο λόγος του βασιλιά ήταν νόμος, ο Ηρόδοτος μας καλεί να πιστέψουμε ότι υπήρχαν ορισμένοι υψηλόβαθμοι Πέρσες οι οποίοι αποδοκίμαζαν την απόφασή του να εισβάλει στην Ελλάδα, και μάλιστα «αγαλλίασαν και προσκύνησαν» μόλις εκείνος ανακοίνωσε πως είχε εγκαταλείψει το σχέδιό του. ⁷ Παραμονές της Μάχης των Πλαταιών, ένας ανώνυμος Πέρσης σχολίαζε χολωμένος πως, παρότι βρίσκονταν αντιμέτωποι με βέβαιη ήττα, τόσο ο ίδιος όσο και οι συμπατριώτες του «δεσμεύονταν από την ανάγκη να υπακούσουν στις εντολές». Πρόσθεσε, μάλιστα, ότι: «Κανείς πόνος δεν είναι πιο φρικτός από ό,τι να αντιλαμβάνεσαι άριστα τι θα συμβεί και να είσαι ανήμπορος να αντιδράσεις». ⁸ Πρόκειται

για ένα συναίσθημα το οποίο στους Έλληνες θυμίζει έντονα αυτό που κατά καιρούς περιγράφεται ως ανατολίτικος δεσποτισμός.

Ο βασιλιάς περιεβάλλετο από μια μικρή ομάδα θρησκευτικών αξιωματούχων, που ήταν γνωστοί ως *μάγοι* (από όπου προέρχεται και η λέξη που χρησιμοποιούμε μέχρι σήμερα). Ο Ηρόδοτος υποστηρίζει ότι οι *μάγοι* διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο προκειμένου να επείθετο ο Ξέρξης να εισβάλει στην Ελλάδα, ενημερώνοντάς τον ότι ένα όνειρό του που τους είχε περιγράψει μαρτυρούσε πως «οι πάντες επί γης θα γίνουν σκλάβοι του».⁹ Ο ισχυρισμός αυτός φαντάζει σαθρός, όπως και εκείνος που θέλει την Άτοσσα να παρακινεί τον σύζυγό της, Δαρείο Α΄, να εισβάλει στην Ελλάδα επειδή εκείνη ήθελε να εξασφαλίσει Σπαρτιάτισσες για σκλάβους της.¹⁰ Το πόσο συχνά άκουγε ο Ξέρξης τις συμβουλές των *μάγων* στη διάρκεια της εκστρατείας είναι συζητήσιμο.

Η σημαντικότερη θεότητα στο περσικό πάνθεον ήταν ο Αχούρα Μάζντα, ο υπερασπιστής της δικαιοσύνης και της αλήθειας, ο οποίος βρισκόταν σε διαρκή μάχη με τα πνεύματα του σκότους, μεταξύ των οποίων ένα από τα σημαντικότερα ήταν ο Αριμάν. Ο Αχούρα Μάζντα λέγεται πως αναδείχθηκε σε κύρια θεότητα από έναν Πέρση μύστη ονόματι Ζαρατούστρα, γνωστόν και ως Ζωροάστρη. Οι χρονολογίες στην περίπτωση του Ζωροάστρη είναι αβέβαιες, όμως ενδέχεται να έζησε ακόμα και το 1000 π.Κ.Ε. Ο βασιλιάς ήταν αντιβασιλέας ή εκπρόσωπος του Αχούρα Μάζντα στη γη. Παρότι ο ίδιος δε θεωρούνταν θεός, απαιτούσε από όλους τους υπηκόους του, καθώς και από όλους τους ξένους, να γονατίζουν μπροστά του. Επειδή οι Έλληνες θεωρούσαν το γονάτισμα ως μια μορφή λατρείας, θεωρούσαν ότι οι Πέρσες λάτρευαν πραγματικά τον βασιλιά τους σαν θεό. Η παρανόηση αυτή έμελλε να αποτελέσει πηγή εντάσεων και σύγχυσης μεταξύ των δύο λαών, κατάσταση η οποία θα διαρκούσε εκατοντάδες χρόνια.

Δεν είναι βέβαιο κατά πόσον ο Αχούρα Μάζντα κάλυπτε όλους τους λαούς που κατοικούσαν στην επικράτεια της αυτοκρατορίας.¹¹ Όπως και στον Ελληνικό κόσμο, υπήρχαν εκατοντάδες, αν όχι χιλιάδες, τοπικές θεότητες, με επιρροή σε συγκεκριμένους λαούς και περιοχές. Οι Πέρσες επέτρεπαν τη συνέχιση της λατρείας

αυτών των τοπικών θεοτήτων, και μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις, άρχισαν και οι ίδιοι να τις λατρεύουν. Το σημαντικότερο παράδειγμα αποδοχής από τους Πέρσες μιας ξένης θρησκείας αφορά τους Εβραίους. Όταν ο Κύρος ο Μέγας κατέκτησε τη Βαβυλώνα, το 539, αποδέχθηκε το αίτημα που του υπέβαλε μια ομάδα Εβραίων εξόριστων, οι οποίοι επιθυμούσαν να επιστρέψουν στον τόπο τους ώστε να λατρεύουν τον έναν και μοναδικό θεό τους, τον Γιαχβέ. Αν δεν είχε συγκατατεθεί ο Κύρος, τότε ο ιουδαϊσμός, όπως τον γνωρίζουμε σήμερα, ενδέχεται να είχε παραμείνει μια ασήμαντη τοπική δοξασία, και, κατά συνέπεια, να μην είχε προκύψει ο χριστιανισμός, ή το Ισλάμ, μέσα από τις προηγούμενες δύο θρησκείες.¹²

Παρά τις ομοιότητες, οι αντιθέσεις μεταξύ Περσών και Ελλήνων ήταν πολλές και διάφορες. Οι Έλληνες ήταν χωρισμένοι σε πόλεις-κράτη, διαφόρων μεγεθών, μεταξύ των οποίων η Αθήνα ήταν η μεγαλύτερη σε πληθυσμό. Δεν αποκλείεται να υπήρχαν έως και 1.035 πόλεις-κράτη κατά το δημογραφικό απόγειο του Ελληνικού κόσμου, όμως «η απουσία πηγών καθιστά αδύνατη την απεικόνιση του κόσμου των πόλεων-κρατών κατά το έτος που ο Ξέρξης εισέβαλε στην Ελλάδα», όπως φροντίζουν να επισημάνουν οι Μοντς Χάνσεν και Τόμας Νίλσεν στο έργο τους, την απόλυτη μελέτη του φαινομένου των πόλεων-κρατών.¹³

Ο Πλάτων περιέγραψε τους Έλληνες με τρόπο αξέχαστο, όταν τους παρομοίασε με «βάτραχους γύρω από λίμνη», με τη λίμνη εν προκειμένω να είναι η Μεσόγειος και η Μαύρη Θάλασσα, στις ακτογραμμές των οποίων οι τελευταίοι ίδρυσαν εκατοντάδες οικισμούς. Υπήρχαν πόλεις-κράτη στα εδάφη όπου σήμερα εκτείνονται οι Αλβανία, Αίγυπτος, Βουλγαρία, Γαλλία, Γεωργία, Ιταλία, Ισπανία, Ουκρανία, Σικελία και η Τουρκία. Καθεμία από αυτές διέθετε δικό της νομικό κώδικα, δικό της πολιτικό σύστημα, κοινωνικοοικονομικές δομές, καθώς και θρησκευτικές γιορτές. Αντίστοιχα, καθεμία υπερασπιζόταν με σθένος την ανεξαρτησία της. Στις περισσότερες κυβερνούσαν αριστοκρατίες ή ολιγαρχίες. Το 480 η Αθήνα αποτελούσε ασυνήθιστη, αλλά όχι μοναδική, περίπτωση, καθώς επιχειρούσε τα πρώτα της βήματα ως δημοκρατία.

Παρότι οι Έλληνες αναγνώριζαν την κοινή τους καταγωγή (αν και από τέσσερις ξεχωριστούς κλάδους, τους Ίωνες, τους Δωριείς, τους Αιολείς και τους Αχαιούς), μιλούσαν κοινή γλώσσα (αν και με τοπικές διαλέκτους), λάτρευαν κοινούς θεούς (αν και με τοπικές παραλλαγές), και διατηρούσαν μια κοινή κουλτούρα (αν και με άκρως διακριτούς τρόπους), βρίσκονταν διαρκώς σε πόλεμο μεταξύ τους. Όπως έχει παρατηρήσει ο Σάιμον Χόρνμπλαουερ, η λέξη *φθόνος*, προϊόν ονοματοποιίας, που συμπεριλαμβάνει τις έννοιες «της ζήλιας, της κακίας, της αντιπαλότητας και της έχθρας», περιγράφει επακριβώς το είδος της σχέσης που συχνά παρατηρούνταν μεταξύ δύο πόλεων-κρατών.¹⁴ Το είδος των εντάσεων που προκαλούσε αυτή η κατάσταση δε χαρακτηριζόταν από κάποια σαφή ή βέβαιη προέλευση, ούτε και υπήρχε ουσιαστική ελπίδα διευθέτησής της. Ήταν μια κατάσταση η οποία σοβούσε και κακοφορμίζε. Το αποτέλεσμα όλων αυτών των διαφορών που κανείς δεν είχε διάθεση να προσπεράσει ήταν οι Έλληνες να θεωρούν εαυτούς πρωτίστως Αθηναίους, Σπαρτιάτες, Κορίνθιους ή Θηβαίους, με την ιδιότητα του Έλληνα να έρχεται δεύτερη και καταϊδρωμένη. Την εποχή της εισβολής του Ξέρξη στην Ελλάδα, η Αθήνα βρισκόταν σε πόλεμο με την Αίγινα για περισσότερο από είκοσι χρόνια. Επρόκειτο για μια ατέρμονη, όσο και ανούσια, σύγκρουση η οποία, όπως και τόσες άλλες, είχε τις ρίζες της στον *φθόνο*.

Χρειαζόταν μια εξωτερική απειλή, όπως, για παράδειγμα, αυτή που συνιστούσαν οι Πέρσες, προκειμένου οι Έλληνες να έρχονταν σε μεταξύ τους διάλογο. Όμως, ακόμα και υπό συνθήκες τέτοιας ακραίας πίεσης, τη στιγμή που η επιβίωση εξαρτιόταν από την ανάληψη συλλογικής δράσης, η κάθε πόλη-κράτος αποφάσιζε, παρά το κοινό καλό, ξεετάζοντας τα στενά της συμφέροντα. Όποτε οι Έλληνες επιχειρούσαν να αναλάβουν συλλογική δράση, οι υφιστάμενες διαμάχες απειλούσαν να κατακερματίσουν την ενότητά τους. Μάλιστα, η ελευθερία –μια έννοια που βρισκόταν στον πυρήνα της ιδεολογίας τους, και την οποία προέβαλλαν με υπερηφάνεια– δε σήμαινε τόσο την ελευθερία δράσης για το κοινό καλό, όσο την ελευθερία από την ξένη καταπίεση. Όπως επισημαίνει ο Ηρόδοτος, ο μόνος λόγος για τον οποίο οι Φωκείς παρέμειναν πι-

στοί στην πλευρά των Ελλήνων στη διάρκεια των Περσικών Πολέμων ήταν το ότι μισούσαν τους γείτονές τους, τους Θεσσαλούς, οι οποίοι είχαν συνταχθεί με τους Πέρσες. Αν οι Θεσσαλοί είχαν υποστηρίξει τους Έλληνες, οι Φωκείς θα είχαν μηδίσει.¹⁵ Δύσκολα συναντά κανείς ισχυρότερες δόσεις χολής.

Κάθε πόλη-κράτος αποτελούνταν από ένα αστικό κέντρο και τα γύρω εδάφη του. Το εύρος των εκτάσεων που ανήκαν σε κάθε πόλη καθοριζόταν από τα βουνά, τις θάλασσες ή την απόσταση που τη χώριζε από μια άλλη πόλη-κράτος. Η Αθήνα και τα περίχωρά της είχαν έκταση περίπου 2.600 τετραγωνικών χιλιομέτρων, στα οποία θα μπορούσαμε να προσθέσουμε άλλα ενενήντα έξι, αν συμπεριλάβουμε και τη Σαλαμίνα, η οποία την εποχή εκείνη βρισκόταν επίσης υπό των έλεγχο των Αθηναίων. Όπως και η αντίπαλή της Σπάρτη, η Αθήνα αποτελούσε ιδιαίτερη περίπτωση ως προς το ότι ήλεγχε τόσο μεγάλη έκταση γης. Και πάλι, τα εδάφη της ήταν λιγότερα ακόμα και από το Ροντ Αϊλαντ, τη μικρότερη Πολιτεία των ΗΠΑ, η οποία ξεπερνά κατά τι τα 3.100 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Ο πληθυσμός της Αθήνας το 480, συμπεριλαμβανομένων των σκλάβων, πιθανότατα κυμαινόταν στις 150.000, εκ των οποίων μόλις οι 30.000 περίπου ήταν ενήλικες άρρενες πολίτες.¹⁶ Τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών ήταν ανύπαρκτα, ενώ τα αντίστοιχα νομικά ελάχιστα. Σε κάθε περίπτωση, είχαν μάλλον ισχυρότερο ρόλο, έστω και οριακά, από ό,τι οι γυναίκες στην Περσία – τουλάχιστον, αν θεωρήσουμε ότι η εμφάνισή τους σε έργα τέχνης αποτελεί μέτρο της θέσης τους. Από την Περσέπολη δε σώζεται ούτε μία γλυπτή γυναικεία μορφή, παρότι γυναίκες βασιλικής καταγωγής είχαν στην κατοχή τους κτήματα.¹⁷

Κάθε Αθηναίος πολίτης ήταν υποχρεωμένος να υπηρετήσει στον στρατό, αν και σημαντικό ποσοστό εκείνων των τριάντα χιλιάδων θα ήταν ηλικιωμένοι και, επομένως, ακατάλληλοι για να πολεμήσουν. Στον στρατό υπηρετούσαν επίσης οι μόνιμα εγκατεστημένοι ξένοι, οι καλούμενοι *μέτοικοι*, που κατοικούσαν στην Αττική. Ο συνολικός αριθμός των ανθρώπων που ζούσαν στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά την εποχή των Περσικών Πολέμων μάλλον προσέγγιζε τα δύο εκατομμύρια. Ενδεχομένως οι μισοί από αυτούς

Αττική και περίχωρα

ήταν σκλάβοι. Οπωσδήποτε κάτι τέτοιο θα ίσχυε στην περίπτωση της Αττικής.

Υπάρχουν ορισμένες έντονες αντιθέσεις ιδίως στην περίπτωση της Αθήνας και της Περσίας. Οι Πέρσες κυβερνιόνταν από έναν απόλυτο μονάρχη ο οποίος είχε εξουσία ζωής και θανάτου στους υπηκόους του. Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να φανερώνει ότι οι Πέρσες απήλαυναν οιασδήποτε μορφής λαϊκής εκπροσώπησης, αν και ορισμένες από τις ελληνικές πόλεις στην αυτοκρατορία τους χαρακτηρίζονταν από δημοκρατικούς θεσμούς. Η Αθήνα, όμως, ήταν αφοσιωμένη στην επαναστατική αρχή ότι οι αποφάσεις έπρεπε να βασίζονται στη βούληση της πλειοψηφίας και ότι όλοι οι πολίτες ήταν εξίσου ικανοί να καθορίζουν την κατεύθυνση της δημόσιας πολιτικής. Το σημαντικότερο βήμα στην κατεύθυνση της δημοκρατίας είχε πραγματοποιηθεί μία γενιά νωρίτερα, το 508/507, όταν ένας αριστοκράτης ονόματι Κλεισθένης είχε χωρίσει τους πολίτες σε δέκα φυλές, έχοντας ενδεχομένως ως σκοπό τη

διάλυση των τοπικών βάσεων εξουσίας των άλλων αριστοκρατών. Οι ρίζες της ελληνικής δημοκρατίας είναι πολύ παλαιότερες όμως, και διακρίνονται ήδη στα ομηρικά έπη, τα οποία χρονολογούνται στο διάστημα 725-700 π.Κ.Ε. Η αθηναϊκή δημοκρατία έμελλε να συνεχίσει να εξελίσσεται μετά τους Περσικούς Πολέμους, όμως, φτάνοντας στο 480, η εμπιστοσύνη με την οποία περιέβαλλε τον απλό, δίχως ιδιαίτερα προσόντα και εμπειρία, ενήλικα άρρενα δεν είχε προηγούμενο στην ανθρώπινη Ιστορία.

Όμως, παρότι κάθε Αθηναίος πολίτης είχε το δικαίωμα να εκφράζει την άποψή του γύρω από οποιοδήποτε συζητούμενο θέμα, και παρότι κάθε απόφαση εξαρτιόταν από τη βούληση του λαού, δηλαδή του *δήμου*, εξ ου και η λέξη «δημοκρατία», εκείνοι των οποίων η άποψη είχε ιδιαίτερη βαρύτητα στην Εκκλησία του Δήμου ήταν κατά κύριο λόγο ευγενικής καταγωγής. Σημαντική εξαίρεση στον κανόνα αυτό αποτελούσε ο Θεμιστοκλής, που κάθε άλλο παρά αριστοκράτης ήταν, και η οικογένειά του, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, «ήταν πολύ ταπεινή ώστε να ενισχύσει τη φήμη του»: ωστόσο, οι ηγετικές του ικανότητες αποδείχθηκαν καθοριστικές κατά την περίοδο αυτή.¹⁸ Εκτιμάται ότι οι πολίτες που ήταν υπεύθυνοι για τις πολιτικές πρωτοβουλίες ανά πάσα στιγμή δεν ξεπερνούσαν τους είκοσι.

Κάθε Αθηναίος είχε το δικαίωμα, ή, μάλλον, την υποχρέωση, να υπηρετήσει σε δημόσιο αξίωμα, καθώς και ως ένορκος στο Εφετείο. Οι δικαστές, καθώς και όλοι οι άλλοι κατώτεροι αξιωματούχοι, οριζόνταν με κλήρο. Η κλήρωση συμβόλιζε το ότι η επιλογή αποφασιζόταν από τους θεούς. Μόνο οι στρατηγοί, αλλά και οι οικονομικοί αξιωματούχοι, όπως, φέρ' ειπείν, οι θησαυροφύλακες της Αθηνάς, εκλέγονταν μέσω της λαϊκής ψήφου. Όλοι οι αξιωματούχοι έπρεπε να υποβάλλονται σε έλεγχο πριν αναλάβουν τα καθήκοντά τους, και τα πεπραγμένα όλων κρίνονταν με τη λήξη της θητείας τους. Παρότι η Αθήνα αποτελούσε κοινωνία που βασιζόταν στον γραπτό λόγο, έδινε ταυτόχρονα ιδιαίτερη έμφαση στην προφορική έκφραση, όχι μόνο στη δημόσια, αλλά και στην ιδιωτική, ζωή, εν μέρει μέσω ενός θεσμού που είναι γνωστός ως «συμπόσιο», ιδιαίτερα δημοφιλούς στις τάξεις της ελίτ, όπου

το να είναι κανείς ενημερωμένος, ευφραδής και πειστικός είχε καταλυτική σημασία.¹⁹

Οι Αθηναίοι θεωρούσαν εαυτούς διαμετρικά αντίθετους με τους Πέρσες, εν μέρει επειδή είχαν μπει σε πορεία εφαρμογής μιας ριζοσπαστικής, συμμετοχικής δημοκρατίας (πολύ διαφορετικής σε σχέση με τη σύγχρονη, Δυτική, αντιπροσωπευτική δημοκρατία), την ώρα που οι Πέρσες, όπως και οι λαοί τους οποίους είχαν υποτάξει, υπάκουαν στη βούληση ενός και μόνο ανθρώπου. Επίσης αντιπαρέβαλλαν την αρρενωπότητά τους με τη θηλυπρέπεια των Περσών, ενώ και σε άλλους τομείς θεωρούσαν ότι ο πολιτισμός τους υπερετερούσε. Όμως, παρότι οι Αθηναίοι δεν αποκλείεται να είχαν πράγματι αυτή την άποψη κατά το ξέσπασμα των Περσικών Πολέμων, σχεδόν όλα τα στοιχεία που την επιβεβαιώνουν είναι μεταγενέστερα της νίκης τους.

Αθηναίοι αριστοκράτες επισκέπτονταν την Περσία ήδη από τα μέσα του βου αιώνα, ενώ πολλοί από αυτούς ενδεχομένως ήταν θετικά διακείμενοι προς τον βασιλικό της Οίκο. Ο αρχαίος κόσμος χαρακτηριζόταν από τους δεσμούς της φιλοξενίας, και ιδίως στην πλευρά των Ελλήνων μέσω του θεσμού της *ξενίας*, ενός όρου που θα μπορούσε να αποδοθεί ως φιλία έναντι του καλεσμένου, θεσμός ο οποίος ενέτασσε τόσο τον φιλοξενούμενο, όσο και τον οικοδεσπότη στο πλαίσιο μιας αμοιβαίας υποχρέωσης. Η *ξενία* εξυπηρέτούσε τις ανάγκες των αριστοκρατών που ταξίδευαν συχνά, συνδέοντας στην πορεία Έλληνες και μη Έλληνες. Ορισμένοι Αθηναίοι αριστοκράτες μπορεί να βίωναν αντικρουόμενα συναισθήματα ως προς το πού όφειλαν πίστη κατά το ξέσπασμα των Περσικών Πολέμων, ιδίως εκείνοι που αντιμετώπιζαν τη δημοκρατία με καχυποψία, και δεν ήταν λίγοι αυτοί. Μάλιστα, ορισμένοι αναζήτησαν καταφύγιο στους Πέρσες και τους υποστήριξαν ενόψει του πολέμου. Παρά τις όποιες διαφορές τους, επομένως, δεν υπήρχε κανενός είδους «πολιτικό και γλωσσικό σιδηρούν παραπέτασμα μεταξύ Ελλήνων και Περσών στην Ασία», όπως έχει επισημάνει ο Ντέιβιντ Λιούις, ενώ δεν αποκλείεται να υπήρχαν ιδιαίτερα στενοί δεσμοί μεταξύ ορισμένων Περσών και Αθηναίων.²⁰

Είναι αδύνατο να αφηγηθούμε την ιστορία της Αθήνας από

τον Ιούνιο του 480 μέχρι τον Αύγουστο του 479 χωρίς να αναφερθούμε στους Σπαρτιάτες. Η Σπάρτη, αποτελώντας μοναδική περίπτωση μεταξύ των ελληνικών πόλεων-κρατών, έδινε εξαιρετικά μεγάλη έμφαση στον στρατό της. Ήταν σε θέση να το κάνει αυτό επειδή οι πολίτες της, οι αποκαλούμενοι *ομοίοι*, υποστηρίζονταν από τους κόπους υπόδουλων Ελλήνων, των ειλωτών, οι οποίοι δούλευαν στα κτήματα των κυρίων τους και υπερερεύσαν αριθμητικά των *ομοίων* σε αναλογία που εκτιμάται ότι μπορεί να άγγιζε ακόμα και το επτά ή οκτώ προς ένα.²¹ Κατά συνέπεια, οι Σπαρτιάτες ήταν «οι πλέον ελεύθεροι των Ελλήνων και οι ειλωτες οι πλέον σκλαβωμένοι».²² Οι *ομοίοι*, που αριθμούσαν περί τους 8.000 το 480, μπορούσαν να διαθέτουν όλο τον χρόνο τους στη στρατιωτική εκπαίδευση. Η ειρωνεία της όλης υπόθεσης είναι πως οι Σπαρτιάτες έκαναν διάλειμμα από την εκπαίδευσή τους μόνον όταν πήγαιναν να πολεμήσουν.

Η κατάσταση αυτή είχε πλεονεκτήματα αλλά και αδυναμίες. Η Σπάρτη κατέληξε να κυριαρχήσει στην Πελοπόννησο, όμως αυτό συνέβη σε βάρος του πολιτισμού της, ο οποίος κατέληξε εξαιρετικά λιτός. Το αποτέλεσμα ήταν η Σπάρτη να μας αφήσει ελάχιστα δείγματα αρχιτεκτονικής, πέρα από τα ερείπια σπιτιών. Σώζονται πολύ λίγα γραπτά κείμενα, ελάχιστα γλυπτά, μια χούφτα αγγεία, αντικείμενα από ελεφαντοστό και ζωγραφισμένες κεραμικές μάσκες, αν και δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι Σπαρτιάτες ενδεχομένως διέθεταν ισχυρή μουσική και χορευτική παράδοση, όμως ελάχιστα στοιχεία της σώζονται.

Περσία και Σπάρτη ήρθαν για πρώτη φορά σε επαφή περί το 546, όταν οι Έλληνες που κατοικούσαν σε νησιά του ανατολικού Αιγαίου και πόλεις κατά μήκος των ακτών της σημερινής Τουρκίας απέστειλαν στους Σπαρτιάτες αίτημα για την παροχή στρατιωτικής βοήθειας απέναντι στους Πέρσες. Οι Σπαρτιάτες απέρριψαν το αίτημα, και, λίγο μετά, η Ιωνία, όπως ονομάζουμε αυτό το μέρος της ανατολικής Ελλάδας, και ειδικότερα η Αιολία και η νοτιοδυτική Μικρά Ασία, κατακτήθηκαν. Όμως οι Σπαρτιάτες φέρονται να απέστειλαν πρεσβεία στον Κύρο τον Μέγα, προειδοποιώντας τον να μην προχωρούσε «σε επιθετικές ενέργειες εναντίον οιασδήποτε

ελληνικής πόλης-κράτους, καθώς αυτές δεν πρόκειται να τις προσπεράσουμε». Μόλις ο Κύρος πληροφορήθηκε αυτό, φέρεται να ρώτησε: «Ποιοι είναι αυτοί οι Σπαρτιάτες μεταξύ των Ελλήνων, και πόσοι είναι που τολμούν να μου μιλήσουν με τέτοιο τρόπο;»²³

Η πυρπόληση των Σάρδεων

Η πρώτη επαφή της Αθήνας με την Περσία καταγράφηκε το 507, όταν ο δήμος έστειλε πρεσβεία στον Αρταφέρνη, σατράπη των Σάρδεων, ζητώντας του να συγκροτούσαν συμμαχία απέναντι στη Σπάρτη. Ο Αρταφέρνης, που φαίνεται πως ήταν εξίσου ανενημέρωτος με τον Κύρο, ρώτησε τους πρεσβευτές: «Ποιοι είναι οι Αθηναίοι, και πού κατοικούν αυτοί οι άνθρωποι που ζητούν να συμμαχήσουν με τους Πέρσες;»²⁴ Στη συνέχεια απαίτησε γη και ύδωρ, παραδοσιακά σύμβολα υποταγής, προκειμένου να συναινύσει στη συγκρότηση συμμαχίας. Η πρεσβεία συμφώνησε, όμως οι πολίτες στη συνέχεια αρνήθηκαν να συμμορφωθούν, και το ζήτημα δεν προχώρησε.

Το 499 οι Αθηναίοι πήραν μια απόφαση που τους έθεσε σε τροχιά σύγκρουσης με την Περσία. Αυτή προέκυψε από μια επίσκεψη του Αρισταγόρα, τυράννου της Μιλήτου. Ο Αρισταγόρας αναζητούσε υποστήριξη για τους Έλληνες της Ιωνίας και άλλους που επεδίωκαν να επαναστατήσουν απέναντι στην κυριαρχία των Περσών. Συμπλήρωναν σχεδόν μισό αιώνα ως υπήκοοι της Περσικής Αυτοκρατορίας, αν και αυτό δεν είχε αποτελέσει πλήρως αρνητική εξέλιξη για τους ίδιους. Μάλιστα, ορισμένοι είχαν ευημερήσει, όπως φανερώνουν τα αρχαιολογικά και γραπτά στοιχεία.²⁵ Ο Αρισταγόρας αρχικά ταξίδεψε στην Σπάρτη, όπου το αίτημά του απορρίφθηκε. Οι Σπαρτιάτες ουδέποτε εμφανίστηκαν πρόθυμοι να εκστρατεύσουν πέρα από τη θάλασσα, μακριά από τον τόπο τους, καθώς φοβόνταν πως, κατά την απουσία τους, οι είλωτες θα επαναστατούσαν. Στη συνέχεια ο Αρισταγόρας στράφηκε στους Αθηναίους, οι οποίοι συμφώνησαν να στείλουν είκοσι πλοία, ωθώντας με τον τρόπο αυτό τον Ηρόδοτο, ο οποίος θεωρούσε την απόφαση αυτή μάλλον βλακώδη, να σχολιάσει: «Φαί-

Η Ιωνική Επανάσταση

νεται πως είναι ευκολότερο να εξαπατήσεις πολλούς ανθρώπους από ό,τι έναν».²⁶ Οι Αθηναίοι θεωρούσαν εαυτούς Ίωνες, επομένως έβλεπαν με συμπάθεια τα σχέδια των Ιώνων.

Αυτό που βάρυνε κυρίως, όμως, δεν αποκλείεται να είναι το γεγονός ότι εξακολουθούσε να τους πονά το ότι, περί το 514, ο Πέρσης σατράπης Αρταφέρνης τούς είχε διατάξει υπεροπτικά να επαναφέρουν τον Ιππία, έναν μισητό τύραννο, ο οποίος είχε εκδιωχθεί το 510 μετά από εισβολή των Σπαρτιατών, με το απειλητικό υστερόγραφο «αν επιθυμούσαν να μην έχουν μπλεξίματα». Οι Αθηναίοι είχαν αρνηθεί, και, με την ενέργειά τους αυτή, όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος, «είχαν δηλώσει ανοιχτά εχθροί της Περσίας».²⁷ Προκειμένου να ασκούσαν επιρροή σε μια ελληνική πόλη-κράτος, οι Πέρσες κατά καιρούς εγκαθιστούσαν έναν υποτελή τους τύραννο εκεί. Επομένως η επάνοδος του Ιππία, όπως ήλπιζαν οι Πέρσες, όχι μόνο θα οδηγούσε την Αθήνα στη σφαίρα επιρροής τους, αλλά, ουσιαστικά, θα την έθετε υπό τον πλήρη έλεγχό τους. Εκτός

αυτού, στον απόηχο της εκδίωξης του Ιππία, οι Αθηναίοι είχαν πραγματοποιήσει ένα καθοριστικής σημασίας βήμα προκειμένου να εξελιχθούν σε δημοκρατία. Τους ενοχλούσε σφόδρα η παρέμβαση μιας αυτοκρατορικής δύναμης στο πλευρό ενός εχθρού της δημοκρατίας τους. Την εποχή εκείνη δε διέθεταν παρά έναν μικρό στόλο, επομένως τα είκοσι πλοία αποτελούσαν σημαντική κίνηση από την πλευρά τους. Ο Αρισταγόρας απευθύνθηκε επίσης στην Ερέτρια, και εκεί έπεισε τους κατοίκους της να τον συνδράμουν με πέντε πλοία.

Έτσι, το 499 η ναυτική δύναμη Αθήνας και Ερέτριας διέπλευσε το Αιγαίο και αποβιβάστηκε στην Έφεσο, περίπου πενήντα χιλιόμετρα βόρεια της Μιλήτου, όπου τους περίμεναν οι Ίωνες επαναστάτες. Στη συνέχεια, βάδισαν εκατόν τριάντα χιλιόμετρα βορειοανατολικά, προς τις Σάρδεις. Οι Σάρδεις αποτελούσαν παλαιότερα τη σημαντικότερη πόλη του βασιλείου της Λυδίας. Υπό την περσική κυριαρχία, περίπου από το 545 και μετά, είχαν εξελιχθεί στην έδρα της περσικής σατραπείας και κεντρικό άξονα του ελέγχου που ασκούσαν οι Αχαιμενίδες στα εδάφη της σημερινής δυτικής Τουρκίας.

Φτάνοντας εκεί, οι Έλληνες εξαπέλυσαν αιφνιδιαστική επίθεση. Ο Αρταφέρνης, ο οποίος έτυχε να βρίσκεται τότε στις Σάρδεις, έσπευσε να υποχωρήσει στην ακρόπολη, την οποία υπεράσπισαν με επιτυχία οι άντρες του. Οι Έλληνες κατέλαβαν την υπόλοιπη πόλη, όμως στη διάρκεια των συγκρούσεων ορισμένα κτίρια έπιασαν φωτιά. Η φωτιά επεκτάθηκε στον Ναό της Κυβέλης, της προστάτιδας θεάς των Σάρδεων, γνωστής επίσης ως Μεγάλης Μητέρας, με αποτέλεσμα ο ναός να παραδοθεί στις φλόγες. Δεδομένου ότι οι στέγες των κτιρίων ήταν φτιαγμένες κυρίως από άχυρο, η φωτιά επεκτάθηκε γρήγορα και, καθώς δεν υπήρχε τρόπος να ελεγχθεί, σάρωσε τα πάντα στο πέρασμά της. Δεν αποκλείεται η καταστροφή αυτή να μην ήταν εσκεμμένη, όμως οι Πέρσες ερμήνευσαν την πυρπόληση του ναού ως συνειδητή ενέργεια, για την οποία θεώρησαν υπεύθυνες πρωτίστως την Αθήνα και την Ερέτρια. Οι Πέρσες ενδέχεται να είχαν οικοδομήσει βωμό έξω από τον ναό. Εφόσον κάτι τέτοιο ισχύει, θα είχαν θεωρήσει την καταστροφή του ως προσβολή απέναντι στις δικές τους θρησκευτικές ευαισθησίες.

Στη συνέχεια, οι ελληνικές δυνάμεις αποσύρθηκαν στην Έφεσο. Δεν είχαν καμία διάθεση να αντιπαρατεθούν με τον εχθρό στην έδρα του. Οι Πέρσες καταδίωξαν τους Έλληνες, που υπέστησαν βαριά ήττα, οπότε το εκστρατευτικό σώμα διαλύθηκε και οι επιζώντες επέστρεψαν στις πόλεις τους. Αθηναίοι και Ερετριείς απέπλευσαν για τον τόπο τους. Ουσιαστικά, αυτό ήταν το τέλος της όλης υπόθεσης. Οι Έλληνες της ηπειρωτικής Ελλάδας δε διαδραμάτισαν κανέναν άλλο ρόλο στην επανάσταση που είχαν βοηθήσει να ξεσπάσει, παρά το γεγονός ότι ο Αρισταγόρας τούς απηύθυνε αρκετές ακόμα εκκλήσεις για βοήθεια. Πολύ απλά, εγκατέλειψαν τους Ίωνες στη μοίρα τους.²⁸ Στη συνέχεια, το 494, οι Πέρσες λεηλάτησαν τη Μίλητο, η οποία είχε αποτελέσει τον πυρήνα της Ιωνικής Επανάστασης. Αφού σκότωσαν όλους τους στρατιώτες, σκλάβωσαν και εξόρισαν τον υπόλοιπο πληθυσμό – συνήθης πρακτική μετά από μια πολιορκία. Η κίνηση αυτή προκάλεσε σάλο στον ελληνόφωνο κόσμο. Η Μίλητος ήταν έως τότε η μεγαλύτερη και πλουσιότερη από τις πόλεις της Ιωνίας, κέντρο επιστημονικών και φιλοσοφικών αναζητήσεων. Στη συνέχεια, οι Πέρσες λεηλάτησαν τον Ναό του Απόλλωνα στα Δίδυμα, σε μικρή απόσταση από την πόλη. Όπως μας πληροφορεί ο Ηρόδοτος, αργότερα «προέβαλαν την πυρπόληση του Ναού της Κυβέλης ως δικαιολογία για την καταστροφή των ιερών τόπων των Ελλήνων».²⁹ Από τη στιγμή που λεηλατήθηκε η Μίλητος, η ραχοκοκαλιά της επανάστασης τσακίστηκε. Εκ των υστέρων, είναι προφανές ότι το εγχείρημα ήταν εξαρχής καταδικασμένο σε αποτυχία.

Άραγε, ένιωσαν οι Αθηναίοι έστω και υποψία τύψεων όταν έπεσε η Μίλητος; Το βέβαιο είναι πως θα έπρεπε, έστω και αν οι τύψεις δεν είχαν ισχυρή παρουσία στο συναισθηματικό τους φάσμα. Όμως όταν ο Αθηναίος δραματουργός Φρύνιχος παρουσίασε την τραγωδία *Μιλήτου άλωσις*, λίγο καιρό μετά την καταστροφή της πόλης, το 493 ή 492, οι Αθηναίοι θεατές ταράχτηκαν τόσο, ώστε του επέβαλαν πρόστιμο χιλίων δραχμών «επειδή τους υπενθύμιζε τα προβλήματά τους», όπως το θέτει ο Ηρόδοτος.³⁰ Η κητικική αντωνυμία εδώ έχει ιδιαίτερη σημασία. Δείχνει πως οι Αθηναίοι έπαιρναν προσωπικά τη μοίρα της Μιλήτου.

Από τον Ιούνιο του 480 π.Χ. και μετά τη νίκη των Περσών στις Θερμοπύλες, μέχρι τον Αύγουστο του 479 π.Χ., δεκάδες χιλιάδες Αθηναίοι εγκατέλειψαν την πόλη τους. Αφήνοντας τα σπίτια και τους τάφους των προγόνων τους, τα γυναικόπαιδα και οι ηλικιωμένοι κατέφυγαν σε ασφαλή μέρη, ενώ όλοι οι μάχιμοί άντρες επιστρατεύτηκαν. Αυτή τη δύσκολη χρονιά, η πόλη κάηκε όχι μία αλλά δύο φορές.

Ο Ρόμπερτ Γκάρλαντ εξετάζει πώς οι Αθηναίοι πήραν την απόφαση να εκκενώσουν την Αττική, και αναλύει τις συνέπειες, υλικές και ψυχολογικές, της επακόλουθης εισβολής. Εισάγει τους αναγνώστες στο ευρύτερο σκηνικό των Περσικών Πολέμων, περιλαμβανομένης της Μάχης του Μαραθώνα. Περιγράφει τα στάδια της εισβολής τόσο από την περσική όσο και από την ελληνική πλευρά και αναλύει την πολιορκία της Ακρόπολης, την ήττα των Περσών, πρώτα στη θάλασσα από τους συνασπισμένους Έλληνες, και, στη συνέχεια, στην ξηρά, και, τελικά, την επιστροφή των Αθηναίων στον τόπο τους.

Το βιβλίο *Η ΑΘΗΝΑ ΣΤΙΣ ΦΛΟΓΕΣ* θέτει ερωτήματα πιο επίκαιρα από ποτέ, καθώς αναφέρεται στα μέσα και στις δομές που είχαν στη διάθεσή τους οι πρόσφυγες καθ' οδόν, συνδέοντας έτσι τον αρχαίο με τον σύγχρονο κόσμο, σε μια εποχή όπου στις ειδήσεις κυριαρχεί το δράμα πέντε εκατομμυρίων προσφύγων από τη Συρία.

Εκδόσεις ΨΥΧΟΓΙΟΣ
www.psichogios.gr

ΚΩΔ. ΜΗΧ.ΣΗΜΣ: 20066

Γ Ι Α Α Ν Α Γ Ν Ω Σ Τ Ε Σ Μ Ε Α Π Α Ι Τ Η Σ Ε Ι Σ